

აგრო ბიზნესის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და მისი
განვითარების პრობლემები
Importance of Agro Business in Georgia and Its Development Problems

ბელა კუტიბაშვილი - დოქტორანტი,
საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტი
bkutibashvili@gmail.com

Bela Kutibashvili – Doctoral Student,
Georgian Technical University
bkutibashvili@gmail.com

რეზიუმე: მრავალი ქვეყნის, და მათ შორის საქართველოს ეკონომიკის სიძლიერისთვის აგრობიზნესს და სოფლის მეურნეობას აქვს არსებითი მნიშვნელობა. საქსტატის ბოლო წლების მონაცემებით სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულად ითვლება ქვეყნის დასაქმებული სამუშაო ძალის საშუალოდ 50%, საიდანაც 90-95% თვითდასაქმებულია. აქედან გამომდინარე, მნიშვნელოვანია სოფლის მეურნეობის როლის გააზრება და მისი განვითარების შემაფერხებელი პრობლემების აღმოჩენა. გამომდინარე იქიდან, რომ აგროსფეროს განვითარებას შეუძლია მრავალი ისეთი პრობლემის მოგვარება, როგორცაა უმუშევრობა, ეკონომიკური ზრდა, ექსპორტის ზრდა/იმპორტის შემცირება და სხვა, აუცილებელია სოფლად ახალი სამუშაო ადგილების შექმნის სტიმულირება, საოჯახო ფერმერული მეურნეობების განვითარება, აგროტურიზმის ხელშეწყობა. საქართველოში ვხვდებით ყველა სახეობის ნიადაგსა და გეოგრაფიულ ზონას, რაც გვამლევს იმის თქმის საფუძველს რომ ქვეყანაში აუცილებელია იყოს განვითარებული აგრობიზნესი. მიუხედავად ამისა, ისტორიული მონაცემების მიხედვით სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გაყიდვიდან მიღებული შემოსავლის წილი არ აღემატება 15%-ს, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ კომერციული მეურნეობები სუსტადაა განვითარებული. არსებულ მწარმოებელთა უდიდესი ნაწილი პროდუქტს ძირითადად საკუთარი მოხმარებისთვის აწარმოებს. აგრობიზნესის განვითარებას შეუძლია დიდი წვლილის შეტანა მოსახლეობის ცხოვრების დონის ამაღლებაში, თუმცა მანამდე აუცილებელია ქვეყნის პოტენციალის შესწავლა და შეფასება აღნიშნული მიმართულებით. მოსახლეობის ზრდის სწრაფი ტემპის და შეზღუდული

ბუნებრივი რესურსების ფონზე, სოფლის მეურნეობის სფერო და ჯანსაღი პროდუქტის წარმოება სულ უფრო მეტ აქტუალურობას იძენს.

საკვანძო სიტყვები: სოფლის მეურნეობა, აგრო ბიზნესი, ცხოვრების დონე, ეკონომიკა.

Resume: Agriculture is essentially important for strong economic in many countries and for Georgia among them. According to Geostat's recent data, half of the country's workforce is employed in agriculture, and 90-95% of them are self-employed. Because all of this, understanding of agriculture's role in economic and discovering its development problems is important. According to the fact, that developed agro sphere can solve the problems, such as high unemployment rate, economic growth, export growth/import reduce and etc., it's necessary to stimulate creating jobs in rural areas, developing households and promote agro-tourism.

There are soils of all species and geographical area in Georgia, so we can say that agriculture must be developed in this country. Despite of this, according to historical data, share of income from agriculture is always under 15%, which means that commercial farming is less developed. Most of manufacturers produce goods for their consumption. Well-developed agriculture can contribute to increasing the standards of living of the population, but before this, exploring and evaluating the potential of the country is essential. While the rapid growth rate of population and limited natural resources, agriculture and producing healthy product become more and more important issue.

Key Words: Agriculture, Agro-Business, Life level, Economic.

შესავალი: აგროსექტორის ყოველწლიური ზრდის მიუხედავად ის ჯერ კიდევ არარის იმ დონეზე განვითარებული, რომ შეძლოს ქვეყნის მოსახლეობის სრულად უზრუნველყოფა აგრო პროდუქტებით, რის გამოც ქვეყანა დამოკიდებულია სხვადასხვა ქვეყნიდან იმპორტი-რებულ საკვებ პროდუქტებზე. დანახარჯების გარდა, არანაკლებ მნიშვნელოვან საკითხს წარმოადგენს იმპორტირებული საკვების ხარისხის კონტროლი, რაც ხშირად ვერ ხორციელდება ან მოითხოვს დიდ რესურსს. აგრო ბიზნესის შემდგომი განვითარება მოაგვარებს არაერთ პრობლემას, შექმნის

დამატებით მუშა ხელს, აღმოფხვრის იმპორტის საჭიროებას, გაზრდის ქვეყნის ეკონომიკას, მოიზიდავს დამატებით ინვესტიციებს, ექსპორტის შემთხვევაში შექმნის დამატებით შემოსავალს. ამ და სხვა მიზეზების გამო საინტერესოა და აქტუალურია აგრო ბიზნესის განვითარებაზე მოქმედი ფაქტორების უფრო დეტალური კვლევა.

თანამედროვე მსოფლიოში აქტუალური გახდა მდგრადი განვითარების პრინციპების დანერგვა საქმიანობის თითქმის ყველა სფეროში. მდგრადი განვითარების სისტემისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ბუნებრივი რესურსების ხარისხის შენარჩუნებასა და გარემოს დაცვას. აგრობიზნესი არის სფერო, რომელიც ერთერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწილია მდგრადი განვითარების შესწავლისას, რადგან სწორედ აგრობიზნესში ხდება ბუნებრივი რესურსების დიდი ოდენობით გამოყენება/გადამუშავება და გარემოსთან კავშირი. ძლიერი აგრო ბიზნესის სფერო სამიზნეს წარმოადგენს ყველა ქვეყნისთვის, თუმცა აღნიშნული სფეროს განვითარებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს საქართველოსთვის, ქვეყნისთვის რომელსაც მინერალური წყლებისა გარდა არ გააჩნია სხვა მნიშვნელოვანი ბუნებრივი რესურსი და შესაბამისად შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყარო. დღესდღეობით სოფლის მეურნეობის მიმართულებით ყველაზე განვითარებულია მეღვინეობა. ქართული ღვინო ცნობილი და პატივსაცემია ევროპისა და აზიის ბევრ ქვეყანაში, თუმცა მხოლოდ მეღვინეობის საფუძველზე ვერ ვიტყვით, რომ ქვეყანას გააჩნია ძლიერი სოფლის მეურნეობა. საქართველოში პერსპექტიული მიმართულებაა აგროტურიზმის განვითარებაც, რაზეც მეტყველებს შემდეგი ფაქტორები:

1. საქართველოს ბუნებრივი პირობები უაღრესად ხელსაყრელია აგროტურიზმის განვითარებისათვის.

2. მეურნეობის ნატურალური ხასიათი, მემცენარეობისა და მეცხოველეობის სტრუქტურა, ჩამორჩენილი ტექნოლოგიების გამოყენება, წარმოებული პროდუქციის მეურნეობაშივე გადამუშავების ტრადიცია, ადგილობრივი პროდუქტებით გემრიელი

კერძების მომზადების შესაძლებლობა სერიოზულ მოტივაციას უქმნის ქალაქის მცხოვრებთ აგრარული ტურიზმის სასარგებლოდ გადაწყვეტილების მისაღებად.

3. სოფლად მცხოვრებთა სახლების საერთო ფართობი, ოთახების რაოდენობა და განლაგება, აუცილებელი საყოფაცხოვრებო ტექნიკით უზრუნველყოფა შესაძლებელს ხდის შედარებით მცირე დანახარჯებით მოეწყოს ტურისტებისათვის დასვენების პირობები.

4. სოფლად შინამეურნეობების შემოსავლებისა და ხარჯების ანალიზი უბიძგებს სოფლის მცხოვრებთ გაიჩინონ დამატებითი შემოსავლის წყარო, რაც შესაძლებელია აგრარული ტურიზმის განვითარებით.

ტურიზმის ეს სახე საქართველოში განვითარების საწყის ეტაპზეა. ამ მხრივ საქართველოს თითოეული რეგიონი დიდი პოტენციალის მატარებელია. იზრდება როგორც სოფლად მცხოვრებთა შემოსავლები (საცხოვრებლის დაქირვება, მომსახურება, კვების პროდუქტების, ეროვნული სამზარეულოს წარმოჩინება, ხალხური რეწვის ნაწარმის გაყიდვა), ასევე მათი დასაქმებაც.

მიუხედავად იმისა, რომ აგრო ბიზნესი არ იმყოფება განვითარების საჭირო დონეზე, მის შესახებ მაინც შესაძლებელია გარკვეული ინფორმაციის მოძიება. ქვეყანაში არსებულ სტატისტიკაზე ინფორმაციას გვაწვდის სტატისტიკის ეროვნული სამსახური - საქსტატი. 2013 წლის შემდეგ ქვეყანაში აგრო ბიზნესის პროდუქტების წარმოება ყოველწლიურად მცირდება და ის შეადგენს საქართველოს მშპ-ს 10%-ზე ნაკლებს (საქსტატი, 2018). ასევე საქსტატის მონაცემების მიხედვით, საქართველოს შინამეურნეობების სასურსათო ხარჯების წილი მთლიან სამომხმარებლო ხარჯებში შეადგენს 40-50%-ს (Stat, 2019). აღნიშნული შინამეურნეობებისთვის საჭირო სურსათით უზრუნველყოფა ხდება უმეტესწილად იმპორტის საშუალებით. შიდა წარმოების განვითარება იმ დონემდე, რომ ქვეყანაში წარმოებული სოფლის მეურნეობის პროდუქტმა შეძლოს ადგილობრივი მოთხოვნის დაკმაყოფილება, დადებითად აისახება

ქვეყნის მუდმივად უარყოფით სავაჭრო სალდოზე. ეს და სხვა არგუმენტები ხაზს უსვამს ამ სფეროსა და მის განვითარებაზე ზრუნვის მნიშვნელობას. გაეროს პროგნოზით (United Nations Organization, 2017), მოსალოდნელია მსოფლიოს მოსახლეობის მკვეთრი ზრდა, რომელიც დღეს არსებული 7 მილიარდიდან 9 მილიარდს მიაღწევს. ამასთანავე, მსოფლიოში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესები, კლიმატის გლობალურ ცვლილებებთან ერთად, დამატებით გამოწვევებს ქმნის ხარისხიანი სურსათით უზრუნველყოფის თვალსაზრისით. აგრო სფეროს პრობლემებსა და გამოწვევებზე ქვეყნის პოზიციასა და შეხედულებას შეგვიძლია გავეცნოთ სოფლის მეურნეობის სამინისტროს მიერ შემუშავებულ დოკუმენტში - „საქართველოს სოფლის მეურნეობის განვითარების სტრატეგია 2015-2020 წწ“, რომელიც ნათლად და ხმამაღლა ამბობს, რომ ქვეყანაში მწვავედ დგას სიღარიბის და მოსახლეობის სურსათით უზრუნველყოფის პრობლემა. დოკუმენტი ასევე გვეუბნება, რომ მომავალი წლების უმნიშვნელოვანესი მიზანია აგროსასურსათო სექტორის განვითარება ისე, რომ მან შეძლოს მოსახლეობის ხარისხიანი პროდუქტით დაკმაყოფილება. განვითარებული აგროსექტორი ხელს შეუწყობს კონკურენტულ უპირატესობას და საექსპორტო პოტენციალის ზრდას.

კონკრეტულ ქვეყანასა თუ რეგიონში სოფლის მეურნეობისა და აგრო ბიზნესის განვითარებაზე მოქმედებს მრავალი ფაქტორი, თუმცა მათგან შეიძლება გამოვყოთ რამდენიმე განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი და შევისწავლოთ ეს ფაქტორები და მათ შესახებ არსებული ინფორმაცია საქართველოს მაგალითზე. ძირითადი ფაქტორებია:

კლიმატური პირობები - საქართველოს მრავალფეროვანი კლიმატი ხელშემწყობ პირობებს ქმნის მრავალნაირი ხილის, ბოსტნეულის, თუ მარცვლეულის მოსაყვანად და გადასამუშავებლად. საქართველოს მთლიანი ტერიტორიის დაახლოებით 43.4 % ითვლება სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების

მიწებად, რომლებიც ასევე მოიცავს საძოვრებს და მდელოებს. დანარჩენი ფართობის 43% დაფარულია ტყის საფარით. ქვეყანაში ეკოლოგიური და კლიმატური ზონების დიდი ნაირსახეობაა, რაც ზომიერი და სუბტროპიკული ზონებისთვის დამახასიათებელი სასოფლო-სამეურნეო კულტურების უმეტესობის მოყვანის შესაძლებლობას იძლევა. საქართველოს ბიოსფერო მრავალფეროვნებით გამოირჩევა, რაც განპირობებულია 12 განსხვავებული ზონისა და 49 სხვადასხვა ნიადაგის არსებობით (საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტრო, 2015). საქართველოში ვხვდებით ბევრ მდინარეს, ასევე ქვეყანა ესაზღვრება შავ ზღვას, რაც ხელს უწყობს მეთევზეობის განვითარებასაც. ქვეყნის ტერიტორიაზე მოიძებნება თითქმის ყველა მცენარის, ბოსტნეულისა თუ მარცვლეულის მოსაყვანად აუცილებელი კლიმატი.

დანახარჯები - საქართველოს გააჩნია მზარდი ეკონომიკა, ლიბერალური შრომის ბაზარი და დაბალი შრომის დანახარჯები. დაბალი, ფიქსირებული გადასახადები და გამარტივებული საგადასახადო ადმინისტრირება უპირატესად ხელსაყრელია ექსპორტიორებისათვის. ქვეყანაში დღემდე აქტუალურია დასაქმების პრობლემა, რაც უზრუნველყოფს იაფ მუშა ხელს ინვესტორისა თუ დამქირავებლისთვის. სხვა პროდუქტებთან ერთად, საქართველოს გააჩნია კონკურენტუნარიანი წყლის და ენერჯო რესურსები, რაც ერთერთი ყველაზე ძვირადღირებული რესურსია ბევრ რეგიონში.

მოთხოვნა აგრო პროდუქტებზე - ევროპასთან სიახლოვე და განვითარებული სატრანსპორტო კავშირები ევროპასა და სხვა რეგიონებთან, ასევე ახალ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებზე ადგილობრივი და რეგიონული მოთხოვნილების ზრდა, საქართველოს მიმზიდველს ხდის როგორც აგრობიზნესის განვითარების, ასევე ექსპორტის თვალსაზრისით. ისტორიულად საქართველოდან ექსპორტირებული საქონლის ძირითადი წილი მიდიოდა რუსეთის ფედერაციის ბაზარზე, რის გამოც დამოკიდებული ვიყავით ერთი ქვეყნის ეკონომიკასა და

შეხედულებებზე. დღესდღეობით მოქმედებს 2014 წლის 27 ივნისის ხელმოწერილი DCFTA-ს შეთანხმება (European Commission, 2016). საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტროს ვებ გვერდიდან²⁶ ვკითხულობთ, რომ აღნიშნულ შეთანხმებას აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ქვეყნისთვის, რადგან DCFTA-ს ამოქმედებით საქართველოში წარმოებულ საქონელს გაეხსნება მსოფლიოს უმსხვილესი ბაზარი, რომელიც შედგება 28 ქვეყნისა და 500 მილიონზე მეტი მომხმარებლისგან. საქონლის ამ ბაზარზე გატანა გააძლიერებს ქვეყნის საექსპორტო პოტენციალს, საქართველო გახდება მიმზიდველი ინვესტორებისთვის და შეიქმნება ახალი სამუშაო ადგილები.

კანონმდებლობა - საქართველოში აგრობიზნესის წარმოება ნიშნავს გამარტივებული, ხელსაყრელი და გააზრებული საგდასახადო კანონმდებლობით და სახელმწიფოს მხარდაჭერით სარგებლობას. სსკ-ს 82 მუხლში შესული ცვლილებების საფუძველზე (საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე, 2016) 150 000 ლარიდან 200 000 ლარამდე გაიზარდა სასოფლო-სამეურნეო წარმოებაში დასაქმებული პირის მიერ საქართველოში წარმოებული სოფლის მეურნეობის პროდუქციის პირველადი მიწოდებით მიღებული შემოსავალი, რომელიც არ იბეგრება. აღნიშნული ფაქტი მიუთითებს სახელმწიფოსთვის სექტორის განვითარების პრიორიტეტულობას და დამწყები მეწარმეებისთვის შეღავათიანი და ხელშემწყობი პირობების არსებობას. მიუხედავად ამისა, არსებული მდგომარეობიდან გამომდინარე ცხადია, რომ ქვეყანას სჭრდება მეტად ლოიალური საგადასახადო სისტემა წარმოების განვითარებისთვის, იაფი გადასახადები, სუბსიდიები და ა.შ.

აგროსფეროს განვითარების პრობლემებზე საუბრისას მნიშვნელოვანია გათვალისწინებულ იქნას ხალხის აზრი, რომლებიც უშუალოდ აწყდებიან აღნიშნულ პრობლემებს ყოველდღიურ

²⁶ <http://www.moa.gov.ge/Ge/AboutDCFTA>

საქმიანობაში. ჩატარებული მცირე გამოკითხვის (მეწარმეები, 2019) შედეგად, რომელიც მოიცავდა 30 რესპოდენტს ქვეყნის სხვადასხვა კუთხიდან და სხვადასხვა მიმართულების აგროსფეროდან, გამოვლინდა სექტორში არსებული ტენდენციები, პრობლემური საკითხები და მოგვარების ალტერნატივები. მაგალითად, კითხვაზე, თუ რა არის აგროსფეროში დასაქმების ძირითადი მოტივატორი, 43%-მა დააფიქსირა რომ ეს არის პირადი საჭიროება და მაღალი მოთხოვნა სასურსათო პროდუქტებზე, 30%-მა დააფიქსირა აგრობიზნესში ჩართვის სიმარტივე, ხოლო 20%-მა სხვა ალტერნატივის არ არსებობა. გამოკითხვის შედეგად ასევე გამოვლინდა 4 მნიშვნელოვანი პრობლემა, რომელსაც აწყდებიან აგრობიზნესში დასაქმებული მეწარმეები: საჭირო რესურსებთან წვდომის სირთულე, ტექნოლოგიური განვითარების დაბალი დონე, რეალიზაციის ბაზრების სიმცირე და აღნიშნულ სფეროში განათლების დაბალი დონე. რესპოდენტებმა ასევე დააფიქსირეს შესაძლებლობები, რომლებიც დაეხმარება აგროსფეროს განვითარებაში. ესენია: საზოგადოებაში ქართული პროდუქციის რეკლამირება/პრომოუშენი; ექსპორტის გამარტივება და ახალი ბაზრების ძიება; შეღავათიანი აგროკრედიტები; მეწარმეთა განათლების დონის ამაღლება; ტექნოლოგიური განვითარება; აგრო დაზღვევის განვითარება და სხვა.

ქვეყნისთვის აგრო სფეროს განვითარების მნიშვნელობაზე და ამ სფეროს პრობლემებზე საუბრის შემდეგ აუცილებელია განვიხილოთ შესაბამისი ორგანოების მიერ ამ კუთხით განხორციელებული თუ დაგეგმილი ღონისძიებები, გადადგმული თუ გადასადგმელი ნაბიჯები, რომლებიც საჭიროა დასახული მიზნის, სექტორის განვითარების მისაღწევად. დღესდღეობით აგრო ბიზნესის კონტროლსა და განვითარებაზე პასუხისმგებელია საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტრო, რომლის მიერაც იქნა შემუშავებული ზემოთ უკვე ხსენებული დოკუმენტი - „საქართველოს სოფლის მეურნეობის განვითარების სტრატეგია 2015-2020 წწ“

(საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტრო, 2015). დოკუმენტში შეგვიძლია ამოვიკითხოთ სოფლის მეურნეობის სამინისტროს ხედვა: საქართველოს სოფლის მეურნეობის განვითარების სტრატეგიული ხედვა, მდგრადი განვითარების პრინციპებზე დაყდნობით, ითვალისწინებს ისეთი გარემოს შექმნას, რომელიც ხელს შეუწყობს აგროსასურსათო სექტორში კონკურენტუნარიანობის ამაღლებას, მაღალხარისხიანი პროდუქციის წარმოების სტაბილურ ზრდას, სასურსათო უსაფრთხოების უზრუნველყოფას, სურსათის უვნებლობასა და სოფლად სიღარიბის დაძლევას. აღნიშნულ ნაშრომში ვხვდებით 7 ძირითად სტრატეგიულ მიმართულებას: აგრალურ სექტორში დასაქმებულთა კონკურენტუნარიანობის ამაღლება; ინსტიტუციური განვითარება; მელიორაცია და ნიადაგის ნაყოფიერება; რეგიონალური და დარგობრივი განვითარება - დამატებული ღირებულების შემქმნელი სრული ციკლის წარმოების განვითარების ხელშეწყობა; სასურსათო უსაფრთხოების უზრუნველყოფა; სურსათის უვნებლობა, ვეტერინარია და მცენარეთა დაცვა; კლიმატის ცვლილებები, გარემო და ბიომრავალფეროვნების შენარჩუნება. აღნიშნული მიმართულებების მიხედვით სამინისტრო შეიმუშავებს სამოქმედო გეგმებს, რომელთა განხორციელება უზრუნველყოფს სასოფლო-სამეურნეო წარმოების ზრდასა და კომერციალიზაციას.

დასკვნები: საქართველოში არსებული უდიდესი პოტენციალის მიუხედავად დღესდღეობით ვერ ხერხდება მისი სათანადო გამოყენება. აგრობიზნესს აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა როგორც ეკონომიკის მდგრადი განვითარებისთვის, ასევე ქვეყანაში მრავალი ეკონომიკურ-სოციალური პრობლემების დაძლევისთვის. ადგილობრივი წარმოების განვითარება შეამცირებს საბაზრო ფასებს პროდუქციის თვითღირებულების შემცირების ხარჯზე. აღსანიშნავია, რომ ბოლო წლებში შეინიშნება გარკვეული წინსვლა აგრობიზნესში, იზრდება ერთწლიანი და მრავალწლიანი ნარგავების კულტურების ნათესი ფართობები, პირუტყვის სულადობა, რძის

წარმოება, მეფრინველეობა. სახელმწიფო ახორციელებს პროექტს „აწარმოე საქართველოში“, რომლის ფარგლებშიც ხდება შეღავათიანი აგროკრედიტების გაცემა და საწარმოების დაფინანსება. ეს ყველაფერი კარგია, თუმცა არასაკმარისი და აუცილებელია განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმოს რეგიონებისა და მუნიციპალიტეტების ეკონომიკური განვითარების ღონისძიებებს, საინფორმაციო-საკონსულტაციო სამსახურების ეფექტიან ფუნქციონირებას, ფერმერთა გადამზადებას, სასოფლო-სამეურნეო ინფრასტრუქტურის რეაბილიტაციას, საინფორმაციო სისტემის შექმნას, მოქნილი საკანონმდებლო ინიციატივების შემუშავებას და განხორციელებას, ხელმისაწვდომი რესურსების უზრუნველყოფას და სხვა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. European Commission. (2016, July 1). European Commission. Retrieved from ec.europa.eu: <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/georgia/>
2. Stat, G. (2019). Geostat.ge. Retrieved from <https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/297/sasursato-usaftrkhoaeba>
3. United Nations Organization. (2017, June 21). United Nations. Retrieved from [www.un.org: <http://www.un.org/development/desa/publications/world-population-prospects-the-2017-revision.html>](http://www.un.org/development/desa/publications/world-population-prospects-the-2017-revision.html)
4. მეწარმეები. (2019). აგრობიზნესის პრობლემების კვლევა. (ბ. კუტიბაშვილი, Interviewer)
5. საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე. (2016, 06 22). საქართველოს საკანონმდებლო მაცნე. Retrieved from [matsne.gov.ge: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3318347?publication=0>](https://matsne.gov.ge/ka/document/view/3318347?publication=0)
6. საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტრო. (2015). საქართველოს სოფლის მეურნეობის განვითარების სტრატეგია 2015-2020 წწ. თბილისი: საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტრო.
7. საქსტატი. (2018, October 28). საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური. Retrieved from [Geostat.ge: <https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/196/soflis-meurneoba>](https://www.geostat.ge/ka/modules/categories/196/soflis-meurneoba)